

УДК 94(477) "1960/1970"

КАГАНОВ ЮРІЙ,*кандидат історичних наук, доцент кафедри новітньої історії України,
Запорізький національний університет*

ВИХОВАННЯ "РАДЯНСЬКОЇ ЛЮДИНИ" В УКРАЇНІ: КДБ ПРОТИ ШКОЛЯРІВ (1960-1970-ті рр.)

У статті, побудованій на матеріалах Галузевого державного архіву Служби безпеки України та проведених автором інтерв'ювань, аналізуються приклади "антирадянської" поведінки школярів в Україні в період 1960-70-х рр. Відзначено амбівалентність сімейного та шкільного виховання як чинників конструювання "нової людини" в умовах радянської системи. Наводяться форми й методи роботи КДБ у боротьбі з учнівськими проявами антирадянської поведінки. Констатується утопічність спроб виховання уніфікованого радянського школяра в умовах "відлиги" і "застою".

Ключові слова: школа; родина; виховання; КДБ; "радянська людина"; антирадянська діяльність; листівки; уніфікація.

Постановка проблеми і стан її вивчення. Одним із найважливіших чинників перетворення суспільства при переході від капіталізму до соціалізму, а потім його подальшого розвитку від соціалізму до комунізму вважалося в СРСР виховання нової людини. Це виховання виступало невід'ємною органічною складовою боротьби за соціалізм і комунізм, які, як уважалося, неможливі без глибокої зміни свідомості людей, їхніх поглядів і вчинків.

Експеримент із виховання нової "радянської людини" мав усеохопний характер і продовжувався протягом усього життя радянського громадянина. Особливо відповідальними в цьому плані виступали шкільні роки з огляду на важливий етап соціалізації молоді.

Переможні реляції офіційних документів формували оптимістичний образ молодої людини як продукту радянської освіти й виховання. "Завдяки невтомній роботі партії щодо комуністичного виховання трудящих у нашій країні ростуть нові люди, які свідомо дотримуються державної і громадської дисципліни, неухильно виконують радянські закони, поважають правила соціалістичного гуртожитку", "наше підрастаюче покоління росте бадьорим, мужнім і відважним, непохитно впевненим у торжестві нашої великої справи", "курс партії спрямований на виховання гармонійно розвинутої людини, переконаного інтернаціоналіста, вірного лєнінця", "діти - майбутні будівничі комунізму" - цей набір пафосних тез кочував з одного в інший документ, програмну промову і справляв враження невпинного прогресу та всезагального щастя.

Однак утілення в житті цих канонічних засад виглядає успішним лише з погляду цитування масиву ідейно зарядженої літератури радянського періоду. Ознайомлення з документами КДБ дає матеріал для постановки питання про утопічність спроб з уніфікації поведінки молоді в заданому партійно-радянською владою напрямку.

В українській історіографії, попри значну кількість досліджень, присвячених різним аспектам інакомислення, недостатньо актуалізованим залишається реакція дітей шкільного віку на суспільно-політичні умови радянської дійсності. Під час написання статті залуче-

но методологічні підходи дослідників О. Іваницької [1], О. Хархордіна [2], О. Юрчака [3], які пропонують соціально-антропологічну оптику для аналізу радянської дійсності другої половини ХХ ст. Особливості психології тоталітаризму та його вплив на соціалізацію молоді розкриває монографічне дослідження Р. Ліфтона [4].

Метою представленої статті є вивчення на базі документів КДБ УРСР, що зберігаються в Галузевому державному архіві Служби безпеки України, окремих проявів, форм і мотивів т. зв. "антирадянської поведінки" школярів України періоду 1960-70-х рр., а також методів реагування на цю поведінку органів КДБ.

Виклад основного матеріалу. Природне й уроджене прагнення молодої людини, школяра до самовираження, підкреслення своєї унікальності, прагнення до змін є нормою з точки зору соціальної психології. Комуністичне виховання ставило амбітну мету подолати ці риси й сформувати узагальнений образ "правильної людини". Вихід за межі дозволеного не тільки засуджувався, а й викликав пильну увагу спецслужб, незалежно від віку дитини.

Цей "вихід за межі" в українських умовах мав широкий спектр, залежно від суспільно-політичного клімату епохи "відлиги" й "застою", виходячи зі ступеня відхилення від установлених правил поведінки та суспільної небезпеки для влади. Можна виділити такі види проявів, як: поширення листівок, надписи на будівлях, анонімні листи, співання українських пісень, читання "буржуазної" літератури і прослуховування "ворожих голосів", засудження зовнішньої політики СРСР, вивішування української символіки, стиляжництво, належність до релігійних громад (сектантство), зривання або паплюження портретів вождів та наочної агітації, створення несанкціонованих владою організацій, клубів, гуртків. В узагальненому вигляді ці прояви називали "антирадянськими", незалежно від того, чи був пов'язаний учинок із потенційною загрозою радянському ладу.

Важливим питанням залишається визначення мотивів того чи іншого прояву. Для пояснення антирадянської поведінки школярів КДБ знаходив різні причини у вигляді медичних діагнозів, дитячої гри, недоліків ідейно-виховної роботи у школі, негативного впливу з боку

сім'ї, перегляду зарубіжних кінофільмів, прослуховування "ворожих голосів" (одночасно трактувалися і як мотив до вчинку, і як самостійний проступок), впливу буржуазної пропаганди, націоналістичних елементів, релігійних поглядів оточення тощо.

Здебільшого ці мотиви мали б показати, що відхилення від норми, пов'язані із несуттєвими короткотерміновими впливами, не є показником хиб у політиці комуністичного виховання молоді. Разом із тим, на кожному з документів КДБ, у якому повідомляється про черговий "прояв", наявна резолюція про ознайомлення з донесенням особисто Першого секретаря ЦК Компартії України, незалежно від віку дитини, яка здійснила той чи інший учинок.

Проілюструємо подібні прояви з боку учнівської молоді в Україні 1960-1970-х рр., ставлячи за мету з'ясувати, чи були ці протести лише показником юнацького максималізму або свідчили про більш вагомий суспільно-політичний кризовий явища в радянському суспільстві.

Оскільки прагнення радянської системи були спрямовані не тільки на контроль за перебуванням дитини у школі, а й на позашкільний час дозвілля, увагу спецслужб викликали, зокрема, дискотеки. Учителька російської літератури Генічеської вечірньої школи робітничої мотоді в січні 1961 р. з обуренням писала: "Псування нашої молоді найчастіше починається з танцювальних майданчиків, де перекручується слух безглуздими ритмами джазу, де спотворюється смак бездарними пісеньками, що бувають безглуздими римами: "друг-вдруг", "цветок-свисток", найбридкішими порівняннями з розрахунком на красивість: "Моя любов не струмок диму, що тоне раптом у сьайві дня..." [18, арк. 9].

"Самі танці носять там еротичний характер з ухилом у бік порнографії, нарешті, там же процвітають огидні зачіски, костюми, манери й учинки. В Англії, наприклад, подібного роду молоді пішла далі нашої у своєму дикунстві й запровадила моду на татування, не пощадивши навіть обличчя" [Там само, арк. 10].

Учителька була впевнена, "якщо зараз не повести рішучу й непримиренну боротьбу із захопленням такою модою, то й у нас з'являться розфарбовані юнаки на зразок дикунів". Моралізаторство педагога йшло далі і стосувалося зачісок: "Дівчатам треба знати, що коси - природна краса жінки, а штучні кучері - подоба овчини - спотворюють особу, позбавляючи індивідуальності" [Там само, арк. 11].

Примітно, що вчителька усвідомлювала половинчастість адміністративних заходів на шляху боротьби з такими "неподобствами", а тому констатувала: "Отут наказом директора не обійдешся, нотація теж не допоможе, потрібні інші заходи, вироблення переконань, смаків і твердих принципів" [Там само, арк. 10].

Серйозну шкоду моральному вихованню школярів убачали в перегляді ними закордонних фільмів, "в основу сюжету яких покладені злочинні дії, грабежі, убивства, аморальні вчинки". У 1977 р. понад 25 % кінофільмів, що демонструвалися на екранах республіки, були фільмами виробництва капіталістичних країн. Серед особливо шкідливих у виховному плані КДБ називало кінокартини "Жодних проблем", "Стара рушниця", "Приватний детектив", "Біле плаття", "Заборона любов", "Ви не все сказали", "Ферран" та ін. [20, арк. 116].

Потенційна загроза для державного ладу вбачалась і в перегляді багатосерійного французького кіно "Фантомас", який демонструвався в кінотеатрах республіки. КДБ повідомляло в ЦК Компартії України, що серед підлітків відзначаються випадки наслідування, копіювання вчинків головного героя фільму. Так, 6 вересня 1967 року в с. Добровляни Заліщицького району Терно-

пільської області на дверях сільського буфету було виявлено антирадянський надпис: "Геть радянську владу. Мандас". Автором виявився учень 7 класу Добровлянської 8-річної школи Євген Б., 1954 р. н. [8, арк. 225].

У школі № 26 м. Запоріжжя на дверях буфету було приклеєно записку "Ждите, придет Фантомас", а для уникнення можливої крадіжки в буфеті було встановлено чергування. У щоденнику учениці 8 класу середньої школи № 2 м. Полтава Людмили Т. були виявлені нецензурні надписи, після яких стояв підпис "Фантомас" [8, арк. 226].

Саме впливом переглянутих зарубіжних кінофільмів і прочитаних книг КДБ пояснював причини появи 26 жовтня 1970 р. в м. Слов'янську на паркані міського парку листівки із закликом протестувати проти "існуючих порядків". Було встановлено, що листівки в декількох екземплярах виготовляли школярі м. Слов'янська Тетяна С., Наталя С., члени ВЛКСМ, учні 10 класу середньої школи № 1, Галина Н., учениця 8 класу неповної середньої школи № 7. За ініціативою Тетяни С. і Наталі С. було вирішено створити "таємне товариство "Кока-Кола", виготовити й поширити листівки, у яких висловити протест проти існуючих порядків [11, арк. 163-164].

Це повідомлення містить типові для інформації КДБ елементи: "обговорення негідної поведінки на комсомольських зборах", "попередження батьків", "шлях виправлення".

16 серпня 1965 р. в місті Надвірна Івано-Франківської області були виявлені три листівки з текстом "Долой Советскую власть" і одна "Долой красную сволочь". Автором і поширювачем листівок виявився Дядькович Віталій 1954 р. н., учень 4 класу російськомовної школи № 2 м. Надвірна. КДБ УРСР констатувало, що після захворювання дитини на поліомієліт у її поведінці спостерігаються відхилення від норми [5, арк. 333].

Автору статті вдалося зв'язатися з Віктором Дядьковичем (ім'я "Віталій" назвала мати під час пояснень у КДБ), нині пенсіонером, який проживає в м. Надвірна Івано-Франківської області.

В інтерв'ю В. Дядькович повідомив, що діагноз "поліомієліт" видала мати на допиті в КДБ, бажаючи врятувати від покарання сина й себе.

"Я виховувався у партійній родині, хоча батьки були членами КПРС, (працювали на Надвірнянському нафтопереробному заводі), вони не вірили в ідеали, однак боялися говорити про це. Я багато читав, постійно брав книги у бібліотеці. Гостро відчував несправедливості, особливо проблеми з продуктами, черги, талони. Не став піонером. Сам загадав зробити листівки з промокального паперу і повісив їх у центрі міста. КДБ вирахувало мене по почерку", - говорить В. Дядькович [14].

Із допитів у КДБ респонденту найбільше запам'яталася погроза, яку озвучили його матері: "Виповниться 18 років, ми відправимо сина в такі війська, що він зрозуміє, що таке радянська влада".

Промовистою ілюстрацією того, наскільки В. Дядькович "став на шлях виправлення" є його багаторічна свідомо боротьба за незалежність України в 1989-1991 рр., а також участь у двох Майданах [14].

За діями учнів КДБ завжди небезпідставно вбачало вплив родини.

Комуністична влада й радянський уряд ніколи не довіряли родині, вони вважали родину дрібновласницькою, міщанською одиницею соціуму, що піклується тільки про своє благо й благополуччя та не виявляє особливої уваги до будівництва майбутнього комуністичного суспільства. Довести це, щоправда, важко, тому що в законодавчих актах Союзу СРСР і в програмних

документах Компартії завжди проявляється чуйне й уважне ставлення до родини й сімейного виховання [17, с. 12].

Важливим є те, що радянські батьки не мали права передавати дітям своє реальне розуміння суспільства, у якому вони живуть і працюють. Право на світосприйняття безроздільно належало партії, державі, ідеології. Кожна дитина в цьому сенсі була повною власністю держави. Батьки самі змушені були стежити й уживати заходів, щоб діти залишалися в ідейній державній власності. Простодушне зауваження дитини могло виявитися ненавмисною антирадянщиною й підвести всю родину. Педагоги були зобов'язані стежити за балаканиною учнів, вести облік необережних висловлень і перевіряти ідейну атмосферу в родині [1, с. 11].

Корінь цього парадоксу російська дослідниця Олена Іваницька визначає простою (але вкрай важливою) формулою: "Бачу одне, чую інше". Якби батьки допустили, щоб дитина, а тим більше підліток, обговорювала разом із батьками внутрішню й зовнішню політику партії, колишніх і нинішніх "вождів", минуле й сьогодення країни, якби дозволили дитині розпитувати й замислюватися про це, то критика сакральних персон, дій і емблем ставала неминучою. Тому в радянських родинх усе політичне було табуованим. Батьки пропонували дітям мовчати й не думати "про це", а висловлюватися тільки на вимогу уповноваженої особи (вихователя, вчителя, піонервожатого) і тільки тими словами, які були заучені колись [1, с. 12].

Ця беззаперечна теза багаторазово підтверджується архівними документами, свідченнями респондентів, самою природою радянського суспільства. Водночас родинні релігійні переконання мали міцність, яку радянська система важко долала.

Як приклад, Міністерство освіти УРСР у червні 1977 р. перевірило факти прояву політичної незрілості учениць 9 класу школи № 16 м. Києва Вінс Є. та Лавриненко Г., а також учениці 10 класу Володарської школи Київської області Сухой Л. Установлено, що у творах з української літератури на вільну тему Вінс та Лавриненко заперечували роль ленінських ідей у їхньому житті. Суха Л. у контрольній роботі із суспільствознавства допустила негативні висловлювання про керівну роль КПРС [19, арк. 54].

Причинами такого стану був визначений негативний вплив на учениць з боку сім'ї. "Батько Вінс за порушення радянських законів засуджений, мати має релігійні переконання. Релігійні переконання мали і батьки Лавриненко Г.". Серйозні недоліки й прорахунки були "поставлені на вид" і школі, адже "педагогічному колективу були відомі релігійні погляди учениць Вінс і Лавриненко, які свого часу відмовилися вступати до піонерської та комсомольської організації, водночас ефективною індивідуальною роботою з ними не проводилося" [Там само, арк. 54].

Існують також приклади, коли соціальне походження батьків не викликало занепокоєння спецслужб, і тоді визначався мотив, пов'язаний зі згубним впливом Заходу.

Так, після виявлення двох листівок у м. Новоградівці Селидівського району Донецької області 30 березня 1967 р. КДБ встановило їхніх авторів - Юрія К., учня 4 класу, і Валерія Б., учня 3 класу. Соціальне походження батьків винуватців відповідало формулі "гегемона пролетаріату": батьки - кріпильник шахти, домогосподарка, сантехнік, мотористка шахти. Учні в присутності директора школи й класного керівника розповіли, що листівки написані ними під впливом антирадянських зарубіжних радіопередач [7, арк. 37].

У результаті батьки були попереджені про відповідальність за виховання дітей, ужиті заходи профілактики, повідомлено П. Ю. Шелесту¹.

Так само соціальне походження і стиль життя батьків дітей жодним чином не вписувались у той факт, що 4 вересня 1967 року на території Єнакіївського котельно-механічного заводу Донецької області й у селищі біля заводу виявлені 9 листівок провокаційного змісту. Листівки розповсюджували учні 7 класу середньої школи № 17 і 10, а також 6 класу школи № 32 міста Єнакієве. Їхні батьки - працівник шахти, прибиральниця магазину, майстер шахтоуправління, домогосподарка. Учні розповіли, що ними було написано 70 листівок, які вони частково розкидали на території заводу і в селищі, а інші спалили [8, арк. 203].

Приводом до написання стала розмова між ними щодо можливої війни. Вони прийшли до думки, що в разі війни населення не матиме запасів продовольства, тому одна з учениць запропонувала подругам "написати записки до народу" і придумала їхній зміст. Для КДБ важливо було вказати, що фактів впливу батьків або інших осіб на учнів не виявлено [Там само, арк. 204].

В умовах типового для радянської ідеологічної системи роздвоєння свідомості, що закладалось ще в шкільні роки, типовим є використання "езопової мови", гіперболізації, інших елементів радянської новомови. У такому стилі було написано листівку "Київський штаб маодзедуністів. Бойовий штаб хунвейбінів", виявлену в 9 класі Київської середньої школи № 117 імені Лесі Українки після закінчення занять [6, арк. 77]. Під впливом подій культурної революції в Китаї 30 січня 1967 р. учні писали: "Ми, революційні учні, вірні послідовники наших китайських братів-хунвейбінів, що йдуть під червоним прапором ідей Мао, заявляємо рішучу підтримку законним діям китайських громадян 25.01.1967 р. на Червоній площі, де вони, впиваючись цитатами Великого кормчого, утовкмачували в "собачі голови" радянських людей великі ідеї. Ми, натхненні цими діями, клянемося захищати й утовкмачувати в "собачі голови" сучасних ревізіоністів, "чорних бандитів", що засіли в шкільному комітеті комсомолу ідеї керманіча. Десять тисяч років Мао! Мільйон років Мао! Тисячу років вірному соратникові Мао товаришеві Лінь Бяо" [6, арк. 78].

Інший приклад має відношення до національного питання, яке, за своєю природою, вимагає зрілого розуміння суспільних процесів і критичного аналізу дійсності.

5 лютого 1968 р. у м. Зборів Тернопільської області було виявлено листівку, яка починалась словами "Брати українці!" і закінчувалась словами: "Слава Україні, смерть наїзникам".

Автором виявився Романишин Михайло, учень 9 класу Зборівської середньої школи. Батьки - колгоспники, проживав у шкільному гуртожитку [9, арк. 281].

Як свідчить документ, в усній бесіді й у поясненні КДБ Романишин заявив, що він не вірить у комуністичне майбутнє, існуюча дійсність йому набридла. Невіра в майбутнє виявилась у нього після почутих від односельчан розповідей про зміст зарубіжних антирадянських радіопередач, на ґрунті матеріальних ускладнень його родини, а також проблем у навчанні.

Романишин у поясненні написав: "Я хотів слухати радіо, але такої матеріальної змоги в нас не було.

¹ Шелест Петро Юхимович - партійний і державний діяч УРСР та СРСР. Перший секретар ЦК КП України (1963-1972), член Політбюро ЦК КПРС (1966-1972).

Радіо я слухати хотів тому, щоб почути більше світових подій і інше, а в основному хотів слухати закордонні радіостанції, порівнювати зміст їхньої передачі із змістом, на ту саму тему, радянського радіо. Я хотів би вказати людям правильний шлях. Заради правди і свободи готовий на все. Мені не страшно і стати перед судом, бо усе, що я роблю і думаю, не під впливом когось другого, а все так, як відчуває моє серце. Також не подобається мені те, що в нас процвітає злочинство, хабарництво і бюрократство. Мені здається, що при такій свідомості, яка є зараз в деяких людей, і це дуже багато, комунізм не можна буде побудувати ніколи. Також не згодний з тим, що, побувавши в багатьох містах, від людей, які за національністю українці, я чув виключно російську мову. І теж буває, що ці особи українці, а української мови майже не знають, а все говорять по-російськи, а це призводить до старіння нації і якщо таке і буде і далі, то українська нація може згинуть зовсім. Я вважаю, що кожна країна з країн, які входять в Радянський Союз, не повинна залежати одна від одної, як це в більшості" [Там само, арк. 285-286].

При цьому дисонансом звучить кінцева частина пояснення: "Я тепер зрозумів, що у своїй листівці допустив деякі помилки, і уже думаю стати на зовсім інший шлях... Я хочу доповнити, що вирази "червоні провокатори", "слава Україні, смерть наїзникам", "червоне гніздо" й інші в написаній мною листівці були неправильні тому, що не відповідають ніякій дійсності і навіть моїм інтересам. А написав це з тією метою, що хотів зізнати на чомусь свою злість, зв'язану з неполадками на уроках, а не було на чому" [Там само, арк. 287-288].

Уже дорослий Михайло Романишин погодився поділитися з нами спогадами про цей епізод і після ознайомлення з документом зазначив: "Це не моя думка, а думка КДБ з моїми фактами, особливо, де йдеться, що я зрозумів помилку. Це не я казав, а мені таке казали, що я помилявся" [15].

М. Романишин описав методи роботи КДБ з таким проявом "антирадянщини". "Мене забирали в КДБ хлопці з автоматами на трьох машинах. Після того, як я заявив, що буду мовчати, використали заздалегідь інспіровану заготовку, пов'язану з батьком. Він був на сівалці старший, до нього підіслали людину з села, яка попросила мішок посівного зерна. Як тільки батько дозволив, його одразу спіймали, а мені заявили, що батько дозволив красти зерно і, якщо я не зізнаюсь, батькові загрожує тюрма" [Там само].

КДБ насамперед прагнув показати організований характер антирадянських проявів, і тому вибивав кази про співучасників.

В інтерв'ю М. Романишин виділяє кілька чинників, які стали мотивами поведінки, що не вкладались у матрицю "радянського учня": фактор сімейного виховання, у якому були живі традиції боротьби УПА та релігійна основа; прослуховування зарубіжних радіостанцій; відчуття фальшу й брехні у шкільному навчанні. Цей набір обставин можна вважати типовим для молоді Західної України, яка мала стати учасником експерименту зі створення "радянської людини".

"До батьків часто приходили старожили, вели розмови, а батько проходив вишкіл у школі УПА. Батьки намагались, щоб я не слухав, і я робив такий хитрий вигляд, ніби засинаючи й закриваючи очі, а сам уважно слухав. З їхніх розмов рано відчув, де правда. Батьки постійно застерігали, говорили, щоб я не писав вірші на політичні теми, а писав про природу", - згадує М. Романишин [Там само].

Що стосується шкільної освіти, то, за словами респондента, учні на Західній Україні здебільшого знали, де брехня, особливо хлопці, дівчата більше вірили в ідеали. "Після уроків лунали анекдоти. У конфіденційних умовах ми запитували один одного, де той комунізм, і показували на горизонт. Я бачив, що в школі, куди не підеш, всюди брехня, тому не розуміє, як може бути так побудований комунізм. Єдине, ми з повагою ставилися до справжніх героїв війни" [Там само].

На одному з уроків суспільствознавства М. Романишин висловився, що Україна має свою Конституцію й там прописані її суверенні права, а в реальності бачимо цю невідповідність. На це вчитель заявив, що Конституція для іноземної пропаганди. Іншим разом учень поставив під сумнів теорію Дарвіна, запитавши, якщо людина походить від мавпи, чому не може бути навпаки.

Що стосується конкретного приводу для написання листівки, то Михайло Романишин у наданому нам інтерв'ю називає події 1968 р. у Чехословаччині та самоспалення студента Яна Палаха, під впливом яких він написав вірш:

*Захиталась московська імперія зла
Повстають проти гніту народу!
Може, й нам вже повстати пора,
Може, й смерті заради свободи?*

*То ж вставайте же, браття, до зброї
Час розплати гряде, слухний час...
Повставайте вкраїнські герої,
Ратний подвиг чекає на вас.*

*Повстаньте і духом прозрійте
Досить скніти в неволі і млі.
Окупантів кремлівських розбийте
І блудний слід їх зметіть із землі*

*Хто поляже, той матиме славу,
І нащадки повік не забудуть,
Як здобудем вкраїнську державу,
Вже рабами вкраїнці не будуть [Там само].*

Саме цей вірш передбачалося відтворити на листівках, однак друзі вирішили, що слід писати лаконічніше.

Примітно, що М. Романишин цілком допускав збройний метод спротиву. "Я бачив, що рано чи пізно все лусне, люди зрозуміють брехню. Думав захопити радіостанцію і зробити звернення до людей, а якщо захопити, то потрібна зброя, і щось в мене було. Взагалі тоді на нашій території залишилося з війни багато гранат. До речі, перед тим як повісити листівку, я приготував гранату, запал саморобний, і окремо його заховав. Під час допиту в КДБ думав підірватися з ним, попросився у туалет, але мене не випустили. Після цих подій я вже не знайшов у тому місці гранати" [Там само].

Типовим є коментар М. Романишина щодо "позитивного впливу КДБ на його виховання": "Єдине, про що я шкодую, що був необережний і проколовся - закріпив листівку кнопками, на яких лишилися відбитки пальців".

Подальший життєвий шлях М. Романишина підтверджує марність зусиль КДБ у створенні "радянської людини", зокрема його відмову співпрацювати зі спецслужбою, створення ним 1989 р. при Тернопільському обласному управлінні зв'язку осередку Товариства української мови ім. Т. Шевченка, членство у правлінні Тернопільського міського об'єднання Всеукраїнського товариства "Просвіта" ім. Т. Шевченка, збереження національно-державницьких поглядів і переконань.

Ураховуючи стиль роботи КДБ, завжди слід допус-

кати, що учні в поясненні і на допитах писали й говорили напівправду, наслідуючи ідеологічні прийоми, проти яких вони виступали, а також робили це з очевидних мотивів самозбереження перед репресивною машиною.

Саме тому значна частина повідомлень КДБ закінчується оптимістичним результатом, що об'єкт "профілакований" і став на шлях виправлення.

Так, у серпні 1962 р. був узятий в агентурне вивчення Микола С., 1945 р. н., учень 11 класу середньої школи м. Запоріжжя, який, будучи вихованцем Ленінградського нахімовського училища, вів записи антирадянського змісту, у нього були вилучені вирізки газет і журналів з фотографіями Гітлера. Після прибуття в Запоріжжя Микола С. вступив на навчання в 11 клас середньої школи. Він не відмовився від хибних думок, продовжував шукати однодумців і вести записи ідеологічно шкідливого характеру. Став ініціатором суперечки учнів свого класу, де доводив, що в умовах радянської дійсності немає свободи особистості, обмежується людська індивідуальність, що протирічить природному розвитку людини.

Як повідомляло КДБ, у результаті профілактичної роботи Микола С. пояснив, що причиною захоплення фашизмом стала його політична незрілість, хибна романтика т. зв. "сильної особистості", відсутність елементарних знань основ марксистської філософії. Микола С. дав обіцянку стати справжньою радянською людиною [12, арк. 27].

Наведений приклад ілюструє тенденцію, на яку вказує в наданому нам інтерв'ю освітянин, директор Київської загальноосвітньої школи № 148 Сергій Горбачов: "У шкільні роки було чимало підлітків, які не виконували вимог дорослих, не визнавали авторитетів, мали несистемну, маргінальну поведінку, а іноді - й на межі криміналу. Вочевидь, їхня поведінка мала асоціальний характер через внутрішнє, можливо, неусвідомлене, відчуття протесту проти тієї брехні, яку вони бачили навколо" [13].

У травні 1968 р. Управління КДБ по Запорізькій області повідомляло про припинення ворожої діяльності нелегальної молодіжної організації під назвою "Слов'янський волонтер". На початку 1964 р. у м. Мелітополі учнями середньої школи № 5 Вадимом С. 1948 р. н., Чигриним Віктором 1949 р. н. і Мезенцевим Г. 1946 р. н. було створено нелегальну організацію, куди вони залучили ще кількох осіб. У програмі організація була визначена як військово-політична. У ній вказувалось, що основною метою організації є ліквідація КПРС, повалення існуючого в СРСР ладу та встановлення більш демократичної влади. Крім того, передбачалось припинення "безплідної" допомоги іноземним державам, збільшення заробітної плати й вивільнення житлової площі за рахунок виїзду за межі СРСР осіб неслов'янського походження. Організація поділялась на три відділи: служба безпеки, політична та армійська групи [10, арк. 75-80].

Члени організації дійшли висновку про необхідність створення нової теорії, яка стверджує, що розвиток багатонаціональної радянської держави має визначатися не принципами інтернаціоналізму й рівноправ'я всіх національностей, а принципами націоналізму, панславізму. Ці погляди в них виникли під впливом філософії Ніцше. Керівну роль у розвитку суспільства члени організації, зі слів КДБ, убачали в інтелігенції, яка з прошарку переросла в новий революційний клас [Там само, арк. 78].

Один із учасників цієї молодіжної організації, Віктор Олександрович Чигрин, нині професор, доктор соціологічних наук, після ознайомлення з документом КДБ

погодився прокоментувати наведену в ньому інформацію. За його словами, перекрученими є певні моменти. "По-перше, націоналізм у нашій ідеології був зовсім відсутній (у всякому разі, у моєму розумінні). Мова йшла про те, що потрібно дозволити всім, хто хоче виїхати, цей самий виїзд, а житло, що звільнилося, передати людям, які потребували це житло.

По-друге, панслов'янізм у певному сенсі був, оскільки ми (вірніше, я) ратували за майбутнє об'єднання Росії, України і Білорусії в одну державу перед загрозою можливої агресії. Крім того, мої нехитрі вишукування привели до висновку про майбутній розпад СРСР, причому розпад не знизу, а "зверху", що, власне, і трапилося" [16].

В. Чигрин указує на типову для всіх матеріалів КДБ ілюзорну спробу показати "Слов'янський волонтер", як, власне, і будь-яке неформальне об'єднання, як організовану групу. "У документі ця організація розглядається як щось цільне, якою насправді ніколи не була, зокрема, у силу різного рівня підготовки та інтелекту її членів", - зазначає респондент [Там само].

Висновки

Наведені приклади КДБ пояснював як окремі й поодинокі винятки із суцільно правильного образу радянської молоді людини. Така інтерпретація є непереконливою. Поза сумнівом, частина учнів щиро вірила в комуністичні ідеали й цінності, відтворювала й пропагувала їх, особливо в молодшому шкільному віці. З іншого боку, у фокусі уваги органів КДБ знаходились лише окремі прояви, які або виходили за дозвану межу, або які вдалось виявити й розслідувати органам держбезпеки, тому реальної статистики випадків нелояльності владі з боку молоді на сьогодні не існує, її встановлення потребує подальших зусиль дослідників. Окрім того, за грайливою, іноді комічною формою й змістом учинків учнів, побутовими й нестійкими мотивами можна побачити набагато глибші причини антирадянських проявів, аніж ті, про які рапортувало КДБ. Вони пов'язані з відчуттям фальшу і протесту проти лицемірства, подвійних правил, розходженням між декларованими ідеалами й реальною практикою життя. Довготривалий ефект від закладених у шкільному віці архетипів поведінки простежувався під час подальших етапів соціалізації радянського зразка.

Ці тенденції частково зумовили провал експерименту з формування одноманітного суспільства суцільної підтримки влади та уніфікованого суспільно-політичного й соціокультурного простору в умовах тоталітарного суспільства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Иваницкая Е. Н. Один на один с государственной ложью. Становление общественно-политических убеждений позднесоветских поколений в условиях государственной идеологии / Е. Н. Иваницкая. - М. : Издательские решения, 2016. - 332 с.
2. Хархордин О. Обличать и лицемерить: генеалогия российской личности / О. Хархордин. - [изд. 2-е]. - СПб. : Изд-во Европейского ун-та в Санкт-Петербурге, 2016. - 508 с.
3. Юрчак А. Это было навсегда, пока не кончилось. Последнее советское поколение / А. Юрчак. - М. : Новое литературное обозрение, 2014. - 604 с.
4. Ліфтон Р. Д. Технологія "промивки мізків": психологія тоталітаризму / Р. Д. Ліфтон. - Харків : Віват, 2015. - 416 с.
5. Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі - ГДА СБУ), ф. 16, оп. 1, спр. 944, 249 арк.
6. ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 951, 288 арк.
7. ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 954, 369 арк.
8. ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 955, 301 арк.

9. ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 961, 311 арк.
10. ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 964, 327 арк.
11. ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 988, 302 арк.
12. ГДА СБУ, ф. 1, оп. 1, спр. 1513, 41 арк.
13. Інтерв'ю Юрія Каганова з Сергієм Горбачовим. 21.08.2017.
14. Інтерв'ю Юрія Каганова з Віктором Дядьковичем. 03.08.2017.
15. Інтерв'ю Юрія Каганова з Михайлом Романишином. 01.08.2017.
16. Інтерв'ю Юрія Каганова з Віктором Чигриним. 14.08.2017.

17. Сермяжко Е. И. Общественно-государственное и семейное воспитание: возможности и перспективы (заметки) / Е. И. Сермяжко // *Веснік Маріупольскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя А. А. Куляшова*. Серыя С. Псіхалага-педагагічныя навукі: педагогіка, псіхалогія, метадыка. - 2013. - № 2 (42). - С. 5-18.

18. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі - ЦДАГО), ф. 1, оп. 73, спр. 751, 179 арк.
19. ЦДАГО, ф. 1, оп. 25, спр. 1507, 97 арк.
20. ЦДАГО, ф. 1, оп. 25, спр. 1686, 131 арк.

Каганов Юрий,

кандидат исторических наук, доцент кафедры новейшей истории Украины, Запорожский национальный университет

ВОСПИТАНИЕ "СОВЕТСКОГО ЧЕЛОВЕКА" В УКРАИНЕ: КГБ ПРОТИВ ШКОЛЬНИКОВ (1960-1970-е гг.)

В статье, построенной на материалах Отраслевого государственного архива Службы безопасности Украины и проведенных автором интервью, анализируются примеры "антисоветского" поведения школьников в Украине в период 1960-1970-х гг. Показана амбивалентность семейного и школьного воспитания как факторов конструирования "нового человека" в условиях советской системы. Приводятся формы и методы работы КГБ в борьбе с ученическими проявлениями антисоветского поведения. Констатируется утопичность попыток воспитать унифицированного советского школьника в условиях "оттепели" и "застоя".

Ключевые слова: школа; семья; воспитание; КГБ; "советский человек"; антисоветская деятельность; листовки; унификация.

Kahanov Yurii,

Candidate of Historical Sciences, Zaporizhzhia National University

EDUCATION OF "HOMO SOVIETICUS" IN UKRAINE: COMMITTEE FOR STATE SECURITY AGAINST SCHOOLCHILDREN (1960-1970'S)

Examples of "anti-Soviet" behavior of schoolchildren in Ukraine during the 1960-1970s are analyzed in the article based on the materials of the State Archives Department of the Security Service of Ukraine and interviews conducted by the author. The ambivalence of family and school education as factors of upbringing of "Homo Sovieticus" is characterized.

Communist education set an ambitious goal to form a generalized canonical image of the "respectable person". Standing out was not only condemned, but also attracted attention of the Committee for State Security, regardless the child's age. Among the unauthorized actions there are the following: distribution of leaflets, inscriptions on the walls, anonymous letters, condemnation of the foreign policy of the USSR, display of Ukrainian symbols, stylisation, membership in religious communities (sectarianism), disruption or distortion of portraits of leaders and visual agitation, creation of unauthorized organizations, clubs, groups.

The forms and methods of the Committee for State Security, in combating anti-Soviet behavior of schoolchildren are revealed in the article. The Committee for State Security, found various reasons to explain the students' anti-Soviet behavior, such as medical diagnoses, games of children, lack of ideological education at school, negative influence of family, watching foreign films, listening to prohibited media channels (both interpreted as a motive of behavior and as an independent misconduct), influence of bourgeois propaganda, nationalist ideas and religious views. These motives would have to show that deviations from the norm associated with insignificant short-term influences, are not an indicator of the mistakes in the policy of juvenile communist education. However, each document of the Committee for State Security, about "anti-Soviet behavior" has personal resolution of the First Secretary of the Central Committee of the Communist Party of Ukraine, regardless the age of the child who committed the action.

The utopia of attempts to educate appropriate Soviet schoolchild under the conditions of "Khrushchev Thaw" and "Era of Stagnation" is stipulated. It has been argued that anti-Soviet behavior of schoolchildren was not only manifestation of juvenile maximalism, but also evidence of more significant socio-political crisis in the Soviet society of the 1960 -1970s, including those related to national issues.

Keywords: school; family; upbringing; Committee for State Security; "Homo Sovieticus"; anti-Soviet behavior; leaflets; unification.

REFERENCES

1. Ivanytska, E.I. (2016), One by one with a state lie. Formation of socio-political convictions of the late Soviet generations in the conditions of state ideology, *Publishing Solutions*, Moscow, 332 p. (rus)

2. Kharhordin, O. (2016), To reveal and to hypocrite. Genealogy of the Russian personality, *The European University at Saint Petersburg publishing house*, Saint Petersburg, 508 p. (rus)
3. Yurchak, A. (2014), Everything Was Forever, Until It Was No More: The Last Soviet Generation, *New literary review*, Moscow, 604 p. (rus)
4. Lifton, Robert Jay (2015), Technology of brainwashing. Psychology of totalitarianism, *Vivat*, Kharkiv, 416 p. (ukr)
5. *State Archives Department of the Security Service of Ukraine*, fond 16, opys 1, sprava 944, 249 p. (rus)
6. *State Archives Department of the Security Service of Ukraine*, fond 16, opys 1, sprava 951 (rus)
7. *State Archives Department of the Security Service of Ukraine*, fond 16, opys 1, sprava 954, 369 p. (rus)
8. *State Archives Department of the Security Service of Ukraine*, fond 16, opys 1, sprava 955, 301 p. (rus)
9. *State Archives Department of the Security Service of Ukraine*, fond 16, opys 1, sprava 961, 311 p. (rus)
10. *State Archives Department of the Security Service of Ukraine*, fond 16, opys 1, sprava 964, 327 p. (rus)
11. *State Archives Department of the Security Service of Ukraine*, fond 16, opys 1, sprava 988 (rus)
12. *State Archives Department of the Security Service of Ukraine*, fond 1, opys 1, sprava 1513, 41 p. (rus)
13. Interview with Serhii Horbachov by Yurii Kahanov. 21.08.2017.
14. Interview with Viktor Diadkovych by Yurii Kahanov. 03.08.2017.
15. Interview with Mykhailo Romanyshyn by Yurii Kahanov. 01.08.2017
16. Interview with Viktor Chyhryn by Yurii Kahanov. 14.08.2017.
17. Semyzhko, E.I. (2013), Public-state and family education: opportunities and perspectives (notes), *Bulletin of the Mogilev State University named after A.A. Kuleshov. Series C. Psycho-pedagogical sciences: pedagogy, psychology, technique*, № 2(42), pp. 5-18 (rus)
18. *Central State Archives of Public Organizations of Ukraine*, fond 1, opys 73, sprava 751, 179 p. (ukr)
19. *Central State Archives of Public Organizations of Ukraine*, fond 1, opys 25, sprava 1507, 97 p. (ukr)
20. *Central State Archives of Public Organizations of Ukraine*, fond 1, opys 25, sprava 1686, 131 p. (ukr)

© Каганов Юрій

Надійшла до редакції 20.07.2017

УДК 94 (477)/092

КОТОВ СЕРГІЙ,

кандидат історичних наук,

Центр дослідження українсько-польських відносин

Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, м. Львів

СОКІЛЬСЬКИЙ РУХ У ГАЛИЧИНІ: ОСОБЛИВОСТІ ІДЕОЛОГІЇ, ВПЛИВ НА ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ (КІНЕЦЬ ХІХ ст. - ПЕРША ТРЕТИНА ХХ ст.)

У статті визначено витоки сокільської ідеології та її особливості в Західній Україні, розкрито організаційну структуру українського сокільського руху. Проаналізовано основні напрями діяльності сокільських гнізд, показано вплив товариства на формування світогляду українців Галичини. Відзначено, що на ідеологію сокільських товариств мали значний вплив ідеї засновників чеського сокільства - М. Тирша та І. Фігнера. Констатовано, що ідеологи українського сокільства, відкинувши ідеї панславізму, адаптували діяльність "Сокола-Батька" до потреб національно-визвольного руху українців у межах політичної системи Австро-Угорщини та Другої Речі Посполитої.

Ключові слова: "Сокіл-Батько"; ідеологія; спорт; патріотизм; національний світогляд.

Постановка проблеми та стан її сучасного наукового вивчення. Товариство "Сокіл-Батько" належить до провідних українських молодіжних національно-патріотичних організацій першої половини ХХ ст. у Галичині. Із його діяльністю пов'язана організація національних здвигів у краї, активна видавнича та просвітницька праця. Члени товариства брали участь у національно-визвольній та українсько-польських війнах. Ці аспекти

вимагають детального аналізу та належної оцінки сучасною українською історіографією.

Актуальність статті зумовлюється двома чинниками: по-перше, товариство "Сокіл-Батько" відіграло надзвичайно важливу роль у процесі національного усвідомлення українців Галичини в першій половині ХХ ст. Поєднуючи спортивний і національний складники, товариство стало одним із основних центрів, навколо яко-